

אלתרמן, בן-גוריון ופוליטיקאים אחרים מרדכי נאור

פרק מתוך הספר "חיל ברוח", שהוקדש לחיים ישראלי בהגיעו לגבורות (בעריכת ישראל רוזנסון ועודד ישראלי), תל-אביב 2009.

נתן אלתרמן (1910-1970) היה יוצר רב-תחומי ומה שניתן לכנות "גיבור תרבות" במשך קרוב לארבעים שנה. הוא היה משורר, מחזאי, מתרגם, כותב ותרגם לילדים, פזמונאי, עיתונאי ופובליציסט. הייחוד בכתיבתו העיתונאית-פובליציסטית, שהיא באה לידי ביטוי באמצעות החרוז. במשך 33 שנים הוא פרסם למעלה מ-1,000 טורים אקטואליים, רובם מחורזים, והם הוגדרו על-ידי כ"שירי העת והעיתון".

את טוריו האקטואליים כתב אלתרמן בשני עיתונים: "דבר" ו"הארץ". ראשיתם ב"תוספת ערב" של "דבר" בקיץ 1934 (במשך כשלושה חודשים); התחנה באה הייתה ב"הארץ", שם פרסם במשך יותר משמונה שנים כ-300 טורים מחורזים, במדור "רגעים" ובחתימה סתמית למדי: "אגב". בתחילת 1943 חזר ל"דבר" ומדורו המחורז, בחתימת נתן א., קיבל את השם "הטור השביעי". במהלך 24 השנים הבאות הופיע כ-700 טורים בעיתון זה. עד תחילת שנות ה-50 היו כולם מחורזים. לאחר מכן עלה חלקם של הטורים בפרוזה. בשנות ה-60 היו שירים מחורזים נדירים ביותר.

אלתרמן גם כתב מספר מצומצם של טורים אקטואליים לבמות אחרות, כגון ספר השנה של העיתונאים ו"במעלה", דו-השבועון של הסתדרות הנוער העובד.

על כתיבתו האקטואלית של אלתרמן נכתבו מאמרים ומחקרים לרוב. אף כותב דברים אלה תרם את חלקו בנדון, בספר "הטור השמיני" – מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן.¹ אני מבקש להוסיף פן נוסף להארת סוגה (ז'אנר) זו של כתיבת המשורר, וכוונתי להקדשת מקצת מטוריו לפוליטיקאים.

יש להדגיש מראש, שאלתרמן מיעט בטוריו לכתוב על אישים. הייתה לו, ככל הנראה, רתיעה מכך. עובדה היא שמתוך למעלה מ-1,000 הטורים, הוקדשו לאישים ידועים רק כמה עשרות. בין האישים שאלתרמן הרבה לכתוב עליהם, באופן יחסי, היו דוד בן-גוריון, אברהם שלונסקי, יצחק שדה ודמות מפתיעה למדי: המשורר יעקב פיכמן: לא ביאליק, לא טשרניחובסקי, אלא דווקא פיכמן, ואת הסיבות לכך אני מנסה לפענח בספרי.²

"גדול הפתפים אשר לדור הזה"

מערכת השיקולים של המשורר בבואו לכתוב על נושא בכלל ועל איש בפרט אינה נהירה לנו. קרוב לוודאי שהינחו אותו שיקולי אקטואליה ועניין, או אירוע הקשור לדמות, לרבות מועד פטירה או אזכרה. כאלה היו, למשל, הטורים שכתב לאחר מותם של דוד רמז (ועל כך – להלן), אלברט איינשטיין, יצחק שדה וד"ר עזריאל קרליבך.

כתיבתו האקטואלית של אלתרמן, בהתייחסו לאישים – נעה בין ההערכה ואף ההערצה, לביקורת חבויה או גלויה: לרוב כנגד פעולה או מחדל של הציבור או חלקים ממנו ביחס לגיבור הטור. כזה היה הטור הראשון שהוקדש לדוד בן-גוריון, כשנה לפני קום המדינה.

המדובר בטור "בן-גוריון במצור"³, שראה אור ב"דבר" ב-30 במאי 1947. זהו אחד הטורים הסרקסטיים של אלתרמן, והוא מתייחס לדברים שאמר בן-גוריון שמונה ימים קודם לכן בכינוס של אספת הנבחרים (המוסד העליון של יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט) ביחס לעתיד הארץ.

בעת ההיא עמדה להגיע לארץ ועדת חקירה של האו"ם, כדי להציע פתרון לסכסוך התלת-ראשי המתמשך: יהודים-אנגלים-ערבים. בן-גוריון שבאופן רשמי תמך ב"תוכנית בילטמור" שהוא היה מהוגיה, ואשר דיברה על מדינה יהודית בכל שטח ארץ-ישראל, היה מוכן לפשרה מסוימת. בין שאר דבריו הוא אמר, בהדגישו שמדובר ב"הצעה פרטית":

אין אפשרות להפוך עכשיו, מיד, את ארץ-ישראל כולה למדינה יהודית, אבל אסור לנו לקפל את דגלנו ולצמצם את תביעותינו וזכויותינו. אבל גם אסור לנו להסתפק בתביעות ערטילאיות בלבד, שאינן ניתנו לביצוע מיד... יש אולי צורך, שחלק קטן של הארץ, החלק המרכזי, שלא היתה בו התיישבות יהודית ופיתוח יהודי, יזקק עוד זמן מה למשטר מנדטורי... אין שום יסוד לכך שבשאר חלקי הארץ, בחלקים שנושבו על-ידי יהודים, ולרבות המדבר שהוא שומם לגמרי, ושרק אנו יכולים וצריכים ומסוגלים לבנות אותו, לא תוקם מיד מדינה יהודית.⁴

בימים האחרונים של מאי 1947 רגשו הציבור והעיתונות של הימים ההם מדבריו אלה של בן-גוריון. "הארץ" האשים: "אימפולסיביות ליד ההגה" ותהה כיצד זה נטש בן-גוריון את מדיניותו שלו וערך לה "קבורה עלובה"⁵. "הבוקר", יומון הציונים הכלליים, הגדיר את תוכניתו החדשה של בן-גוריון כ"לא רצינית וכבת-חלוף"⁶. העיתון "משמר" שמשמאל לעג לבן-גוריון בציינו שהצעתו של בן-גוריון לא ידועה אפילו לאנשי מפלגתו, מפא"י.⁷ "דבר" עיתון ההסתדרות וכלי הביטוי המרכזי של מנהיגות מפא"י, גימגם. רק נתן אלתרמן נחלץ בעיתון זה לעזרתו של בן-גוריון. אלתרמן נתן בשירו את רשות הדיבור לבן-גוריון, כאילו הוא מגיב בעצמו על ההתקפות נגדו. בחלק הראשון היה רמז לאשמת ה"אימפולסיביות":

הם קוראים לי אדם אימפולסיבי
ותוקפן וחסר בלמים
והוזה... ונפשי אל תקשיבי...
הם נותנים לי שמות אַיִמים.

ההתקפות נגדי אינן חדשות, המשיך בן-גוריון בשירו של אלתרמן:

ובתפסם (זה קורה לא מתמול לי...)
הם קוראים "כמובן!"... ובשעט -
יקפצו מימין ומשמאל לי,
לקרעני כדג לשבת.

בן-גוריון הבטיח, בהמשך השיר, לשפר את התנהגותו ולעשות את הדבר הנכון –
לשתוק:

אבל די... רעמים אל תרעימו...
ילד טוב אשתדל להיות.
לא ארגיז עוד את אבא ואמא,
לא אביע דעות פרטיות.

שום דעות פרטיות לא אביע,
 אם סדרן הבמה לא ירשה...
 זה יסער בי, יכה להבקיע.
 אך למען ציון אָ חָ שָ ה.

הפיזור היה במקור, ובא כמובן במשמעות ההפוכה לנכתב בספר ישעיהו (סב, 1):
 "למען ציון לא אחשה".

הטורים הבאים שכתב אלתרמן על בן-גוריון היו מסוג שונה לגמרי. אף שהתייחס אליו כמה פעמים, העריכו ואף העריצו, לא חסך ממנו את שבטו כאשר הדבר נראה נחוץ לו. למשל: בעת הפולמוס על פירוק הפלמ"ח. אולם טור שלם, המיוחס רק לו, כתב לאחר הפסקה ארוכה באוקטובר 1953.

בסתיו 1953 הפתיע בן-גוריון ידידים ויריבים כאחד בהודיעו – תחילה ברמזים ולאחר מכן בצורה גלויה – כי הוא מתעתד לנטוש את הגה המדינה ולצאת לחופשה ממושכת, שבעיני הציבור נראתה כראשיתה של פרישה מתפקידו הרם. הוא אף הודיע שהחליט לעזוב את תל-אביב וירושלים, בהן התגורר לסירוגין, ולהתיישב בקיבוץ צעיר וזעיר בנגב – שדה בוקר.

פרישתו הצפויה של בן-גוריון נתקבלה בציבור, במידה רבה, בבהלה. מאות מכתבים הגיעו ללשכתו, בניסיון להניאו מצעדו זה, וביתר שאת לאחר שהודיע על התפטרותו. התחושה בקרב רוב הציבור הייתה, שהמדינה הצעירה צפויה לסכנה גדולה, אם קברניטה הוותיק והמנוסה יסיים את תפקידו. אופייני לפניות השידול ואף התחינה שלא יפרוש הוא מכתבה של ילדה מתל-אביב: "אין איש כמוך. עכשיו אין לנו בטחון שלם. [אני מקווה] שאתה עוד תחזור לתפקידך החשוב... כי אתה עוד צריך לעשות הרבה בעד הממשלה וארצנו".⁸

אף אלתרמן התייחס לנושא הכבד הזה והקדיש לו תוך פחות מחודשיים שניים מטוריו. בטור הראשון, "בן-גוריון בטרם צעד",⁹ שאל אלתרמן את עצמו האם מותר לאזרח מן השורה, אפילו הוא משורר, להתערב בהחלטת הקברניט:

אולי ראוי מנגד לעמ'ד בעוד הפרק
 נכתב ובעוד האיש גוחן אל על להרימו.
 ושמה מן הדין הוא לעמ'ד בפרץ
 בין העומס-על-שכם
 לבין עצמו!

והוא המשיך והתלבט בשירו מה גובר על מה: הצורך הלאומי במנהיג או אפשרות שחרורו מתפקידו הרם, בהתאם לבקשתו? בסופו של השיר העניק המשורר למנהיג תואר מדיני-לאומי שטרם נשמע כדוגמתו: "גדול הפְּתָפִים אשר לדור הזה".
 בן-גוריון, כידוע, לא נענה לבקשות ולהפצרות וב-7 בדצמבר 1953 הגיש את התפטרותו לנשיא המדינה יצחק בן-צבי. לאחר ארבעה ימים ראה אור שיר נוסף של אלתרמן: "אזרח מדינת ישראל – דוד בן-גוריון",¹⁰ ללמדך כי המנהיג הוא עתה אחד מאזרחיה הרגילים של המדינה.

בכל אחת משמונת בתי השיר הוקדשו שתי השורות הראשונות למדינה השואלת, ושתי השורות האחרונות – לתשובת בן-גוריון, בקולמוסו של אלתרמן כמובן. כל בית התחיל במילה "אמרה ישראל", ואילו תשובת בן-גוריון בכל אחד מהבתים נפתחה במלה "ויאמר". מותר להניח שהיה כאן ניסיון מודע להעניק למנהיג הפורש אצטלה מקראית-היסטורית.

אלתרמן ביקש להציג את בן-גוריון כמי שממעיט בערך חלקו בכל מה שקרה במדינה בשנים האחרונות, ובה-בעת הוא השתדל לשכנע את האזרחים שהם הנושאים העיקריים בעול. הנה כך נכתב בבית החמישי:

אמרה ישראל: בעודני נבראת על ספם של ימים באים,
 מאספת היות בין ראשי אומנים המעצבים את צלמי המיעד?
 ויאמר: צלמך הוא צלמו של כל איש בתוכך, הבינונים,
 והטובים והרעים,
 ובהיות האדם מעצב דמות-עצמו הוא יוצר את ד מ ו ת ך
 במו יד.

(הפיזור – במקור).

בבתים הבאים המשיכה המדינה לשאול: האם ביקשת ממני רשות לפרוש, וב-
 גוריון השיב בשלילה, מכיוון ש"שמעתי מְצֹנֶת לבבי אשר אֶת בתוכו עד עולם".
 בבית האחרון הצטנע בן-גוריון, לפי אלתרמן עוד יותר. הוא, כביכול, סיים את
 תפקידו, ועוד מעט יהפוך לאדם מן השורה, שלא הכל מכירים אותו. וזו הייתה
 תקוותו:

... אחת משאלתי – כי תדעי אֶשֶׁר רב ושפעת מעשים לבאות,
 עד אשר בראותך את פני מרחוק ואמרת בתמיהה: מי האיש?

בשנים הבאות הקדיש אלתרמן לבן-גוריון עוד שני טורים: במלאות לו 70 (1956)
 ולרגל יום הולדתו ה-75 (1961). בשלהי 1956, ערב מלחמת סיני הוא מפרסם את
 הטור הנקרא בפשטות "לדוד בן-גוריון"¹¹, שבו הוא מכנה אותו "מצבר הכח הכביר...
 שאין עז ממנו בדברי ימי העם החדשים".
 אלתרמן מזכיר את אלה התוקפים את בן-גוריון ומחפשים את שגיאותיו, אך הוא
 בטוח שהאומה מכירה את האמת ומעריכה אותו במלוא ערכו. למרות גילו, עוד
 נכוננו לו עלילות, ולפי שעה מדובר רק בסיכום-ביניים:

איש יהודי. איש קשה עֶרְף. תולדות העם לא יעקפו אותו עקוף.
 הוא כבר הטביע בן חותם בל-ימחה. ועוד רבה דרכו אך כבר ברור
 הוא סְכּוּמָה.
 הנה כיום כבר מצטרפים פרקי חייו, מיום רדתו מאניה אל חוף,
 לפרשה שאין הרת גורל יותר ממנה בספרה של התקומה.

לקראת סופו של הטור קיבלו דברי המשורר גוון של תפילה ואולי המנון, מעין
 "אל, מלך נצור!":

לו ישמרהו אל, ויהי עמו בעמלו ומשאו וחלומו,
 יהי עם בינתו, ועם כוחו במערכה.
 יהי עם מרוריו ונפתוליו, יהי עמו
 ועם רעיו ויריביו עושי עִמְדוֹ יחד במלאכה.

ייתכן שבגלל ימי החירום של סתיו 1956 החליט אלתרמן שלא להרבות בריב
 פנימי וכינס בשירו, "יחד במלאכה" את בן-גוריון, רעיו וגם יריביו.
 חמש שנים לאחר מכן היה המצב בגבולות שקט בהרבה, אך לא כן בחזית
 הפנימית. "פרשת לבון" סערה, ולבן-גוריון מלאו 75 שנה, והרי זו שוב סיבה לטור
 מיוחד. לראשונה, טור בפרוזה על בן-גוריון – "השנה השבעים וחמש"¹². כרגיל אצל
 אלתרמן, הוא חיפש צורת-ביטוי מיוחדת, ונתן את רשות הדיבור, כביכול, לשנה
 עצמה, שאמרה בפתיחת דבריה: "אני כשלעצמי סבורה כי אף שאמרת אולי כמה
 דברים שלא היית צריך לאמרם, ואף שעשית אולי כמה צעדים שלא היית צריך

לעשותם, הרי בעיקרה וביסודה הייתה מלחמה זו, שנלחמת בשנת השבעים-וחמש לחיך, מן הגדולות והצודקות שידעת".

הכוונה, כמובן, למאבקו של בן-גוריון למען הקמת ועדת-חקירה משפטית בעניין "עסק הביש" במצרים והאם לבון נתן או לא נתן את ההוראה לבצעו. הסוגיה העסיקה את דעת הקהל בארץ במשך כמה שנים, והציבור, כמו גם התקשורת הכתובה, נחלקו לתומכי בן-גוריון ומתנגדיו. אלתרמן היה בצד התומכים הנלהבים. בין שאר דבריו בטור האמור, לגלג המשורר על אלה שייחסו לבן-גוריון מגמות דיקטטוריות. השנה ה-75 הרגיעה, באמצעותו, את בן-גוריון: "אתה יכול להיות סמוך ובטוח שהאומה תזכור אותך לעד, לא כמי ש י כ נ את חירותה ואת ביטחון חייה, אלא כמי שהנחיל לה את ה" (ההדגשות – במקור). הטור מהווה סיכום וסיום לכתיבה הנלהבת של אלתרמן על בן-גוריון, שעליו כתב יותר טורים מאשר על כל אדם (ופוליטיקאי אחר).

מנהיג עם קסם אישי

ד"ר חיים וייצמן, המנהיג הציוני הנודע ונשיאה הראשון של מדינת ישראל, זכה שאלתרמן יכתוב עליו שני טורים מחורזים. המעניין הוא, ששני הטורים הופיעו לפני קום המדינה. לאחר בחירת ד"ר לוייצמן לנשיא ופטירתו ב-1952, במהלך נשיאותו, לא כתב עליו המשורר.

בשני השירים יש התייחסות כמעט רגשנית לדמותו המיוחדת של וייצמן: מנהיג, מדען, ואדם בעל קסם אישי רב. השיר הראשון נכתב לרגל ביקורו של ד"ר וייצמן בארץ-ישראל, בשלהי 1944, לאחר הפסקה ארוכה. וייצמן, אף שבנה את ביתו במושבה רחובות, נהג להגיע לארץ רק לעיתים רחוקות. בנובמבר 1944 הגיע לביקור ממושך, ובין השאר נערכה לו בתל-אביב קבלת-פנים שאפשר להגדירה כ"ממלכתית". "הפגנה אדירה של חיבת-המונים למנהיג האומה הגדול, שבא בשערי העיר" – כתב היומון "דבר".¹³ רבבות המתינו לו כשעבר במכונית פתוחה ברחובותיה המרכזיים של העיר, ואשר לוותה על-ידי תזמורת צבאית של חיילים יהודים המשרתים בצבא הבריטי ופלוגת חיילים חמושה.

אלתרמן הביע את התרשמותו מהביקור בדרכו העיתונאית-ספרותית. לטורו העניק את הכותרת "הכימאי והכינור",¹⁴ להזכירו שוייצמן, בצד היותו ממנהיגי הבולטים של האומה, היה גם כימאי מחונן, שמאחוריו המצאות ופטנטים לרוב. תחילה העסיק את אלתרמן הכינור דווקא:

למראשותיו כל דור ודור
תלוי כנור.

רק מעטים זוכים לנגע
במיתריו שומרי הסוד.
רב כנרים יודעי מקצוע
בקשו, לא מצאוהו עוד.

אך יש ונושא-על יגע
מרעיד בו, בלי משים, נימה.
עליו אומרים כי הוא נוגע
במיתריה של אמה.

אז הכנור פורץ בבכי
וברוח זמר שובבה,
ובשרוולו דמעה מלחי

מוחה העם אז בגנבה.

בהמשך תיאר אלתרמן את התרגשות תושבי תל-אביב למראהו של המנהיג, שבאותה עת נחוג חג ה-70 שלו, והיה זה, ללא ספק, סיפור אהבה גדול. דומה שהמשורר ביטא את רחשי-לב הכל בכתבו:

ונפשך לא שאלה אז
על מה ולמה היא הומה.
יד כימאי אחד נגעה אז
בכנורה של האָמה.

חלפו שנתיים בדיוק. בדצמבר 1946 התכנס בבזל, שוויץ, הקונגרס הציוני הכ"ב, הראשון לאחר השואה. התכנסות יהודית-ציונית זו זכתה לכינוי "קונגרס המאבק", שכן במהלכו התמודדו ביניהן שתי תפיסות, שהיום ניתן להגדירן כ"ניצית" ו"יונית". מצד אחד ניצבו המנהיגים שתבעו קו תקיף נגד בריטניה, שליטת ארץ-ישראל בעת ההיא, והגברת המאבק נגדה. ביניהם בלטו דוד בן-גוריון מארץ-ישראל ואבא הלל סילבר מארצות הברית. מן העבר השני היו ה"יונים", שדגלו במאבק מתון, מדיני בעיקרו, נגד בריטניה. ראש וראשון להם היה ד"ר חיים וייצמן. וייצמן, מנהיג דגול אך גם שנוי במחלוקת בשל עמדותיו שנחשבו כל העת לפרו-בריטיות מדי, נשא בקונגרס נאום גדול, שאף מתנגדיו ידעו להוקירו, אם כי היו שאמרו כי עיקר מעלתו של וייצמן בכושר דיבורו ובקסם האישי המופלג שלו ולא בדעותיו, שלדעתם אבד עליהן הכלח. אלתרמן לא הסכים אתם. בשיר "קסם אישי או וייצמן בקונגרס"¹⁵ הוא הביע את הדעה שווייצמן אינו רק "קסם אישי". בתחילת הטור לגלג המשורר על אלה הרואים את חזות הכל בקסם האישי:

כתבים מני בזל העיר
מספרים זה היום השלישי,
על מין סוד משנה ומסעיר,
הנקרא אצלם קסם אישי.

וכותב האחד: זה מוזר!
התנגדו לו רבם-כָּכָלם,
ופתאם לדוכן הוא חזר
ונאם – ונכבש האולם.

נאומו היה טוב. ועזות
נסחותיו, וקולו חרישי.
מה יכלו הצירים לעשות?
יש לו, יש לו מין קסם אישי...

בהמשך הטור הובאו דבריהם של מתנגדי וייצמן, שנשבו פעם אחר פעם, וגם הפעם הזאת, בקסמו הידוע, עד שמאזינוו דמו יותר ל"בולעי הרצאות בלוית פנס-קסם אישי". נכון, אלתרמן הסכים שלקסם האישי של וייצמן יש חלק בהצלחתו בקונגרס, אבל יש גם דברים מעבר לכך:

יתכן שלא שקר החן
ולא הבל הרעד-בקול...
אך נוסף, נא שאף-על-פי-חן
יש לחשב שעוד אין זה הכל.

כן, נדמה שעוד אין זה הסבר
 החושף את הסוד הנסתר
 של משקל הדברים שדָּבַר
 הנואם שעליו מדָּבַר.

שכן, בדברי וייצמן הייתה גם מהות:

כי היה בם, לפי המְרָגֵשׁ,
 גם קצת תְּכֹן, רבון העולם,
 ומקצת אמונה של ממש,
 שדברה אל יושבי האולם...

ואולם, נצחונו של וייצמן היה קצר-ימים. בימים הבאים הוא התנה תנאי, שרוב הקונגרס לא הסכים לו: הוא יאות להיבחר מחדש לנשיא ההסתדרות הציונית, רק אם יוחלט על "הליכה ללונדון", לשיחות עם ממשלת בריטניה. משלא השיג רוב לעמדתו, הודיע וייצמן שלא יעמיד את מועמדותו מחדש, והקונגרס החליט שלא לבחור לו יורש.

בכך, היו שסברו, הגיע וייצמן לסוף דרכו כמנהיג. כפי שידוע, עוד נכוננו לו עלילות בשש השנים הבאות ובין השנים 1949 ל-1952 כיהן כנשיא הראשון של מדינת ישראל.

היחסים עם משה שרת – עליות ומורדות

משה שרת (שרתוק) היה מס' 2 (לאחר דוד בן-גוריון) בהנהגה הציונית-יישובית ב-15 השנים שקדמו להקמת המדינה, והמשיך בכך עוד שמונה שנים (1948-1956) במדינת ישראל. בין תחילת 1954 לשלהי 1955 כיהן כראש הממשלה, בהמשיכו לשמש גם בתפקיד שר החוץ, אותו החזיק מאז קום המדינה.

אלתרמן הכיר היטב את שרת, שנחשב לאחד מנאמני בית "דבר" מאז הקמתו ב-1925. יתר על כן, שרת מילא תפקידי כתיבה ועריכה מרכזיים בעיתון בשנותיו הראשונות, לפני שעבר לתחום המדיני.

יחסי השניים ידעו עליות ומורדות. אלתרמן הזכירו כמה פעמים בטוריו, לא תמיד לטוב, ושרת היה מודע לכך. בפעם הראשונה קרה הדבר בתקופת המאבק נגד הבריטים, כששרת עמד בראש קבוצה קטנה של מנהיגים שנעצרו על-ידי הבריטים ב"שבת השחורה" (29 ביוני 1946) והוחזקו למעלה מארבעה חודשים במחנה המעצר בלטרון. הם שוחררו ב-5 בנובמבר 1946, וכפי שמסר שר המושבות הבריטי בפרלמנט בלונדון, "הדבר נעשה מתוך תקווה להבטיח שיתוף-פעולה הדוק יותר בין הסוכנות היהודית לממשלת ארץ-ישראל".

ביישוב היהודי נתקבל שחרור שרת ועמיתיו להנהגה בהקלה ובשמחה, אך היו גם כאלה שהשמיעו קולות ביקורת. נתן אלתרמן היה אחד מהם. את טורו הקבוע ב"דבר" הכתיר בכותרת "עם שחרור המנהיגים"¹⁶. המשורר כתב בתחילת השיר כי כאשר נעצרו המנהיגים הרגיש כל היישוב את עצמו כשותף למעצר, ואף קינא בהם על ש"נמצאו חשובים וראויים יותר להיעצר". אבל, המשיך אלתרמן –

כך היה עד היום. אך הנה לפנות-ליל
 הודעת השחרור
 ללטרון הבקיעה.
 והפעם אי-מי פה-ושמה שואל:
 השחרור הלזה

בעד מה הוא מגיע? ...

הספקות פשטו בציבור: האם הייתה כאן "עיסקה" לא-הגונה? וכדברי המשורר:

יתכן כי ברחביה עוד אין זה נשמע
אך תהיה זו בגידה מצדנו וכחש
אם כיום לא נאמר: מנהיגים באִמה
שימו לב –
בשורות שואלים זאת בלחש...

...
יען כך, על-ידי בטולו של הגֶזֶר
יכולה דאונינג-סטריט להשיג ולרפֶשׁ
את אשר לא עשו שום פקדות-מאסר:
את ערעור האמון
בעומדים בראש.

ולכן, כתב אלתרמן, נדרשים שרתוק ועמיתו להסביר:

הדבר הדרוש כעת
הוא הסבר ושכנוע נמרץ ונבון,
שיוכיח לכל: נאסרו הם על חטא,
אך הוצאו לחפשי
על לא חטא ועוון.

(הסברים: רחביה – מקום מושב הנהלת הסוכנות היהודית, "הממשלה שבדרך",
בירושלים; דאונינג סטריט – מקום מושב ממשלת בריטניה, שליטת ארץ-ישראל
בימים ההם).

שרת נפגע קשות מטורו של אלתרמן. הוא התבטא באופן פומבי במרירות רבה
נגד המאשימים אותו ואת חבריו ב"הסדר טיעון". במסגרת קבלת-פנים המונית
למשוחררים שערכה מפא"י כחלק ממועצת מפלגה מיוחדת, אמר בהתייחסו
לביקורת, והתכוון בראש וראשונה לאלתרמן:

כששוחררנו הבחנו בלחש: ודאי שחרורם לא בכדי... נאמר: כל עוד היו אסורים,
היה אמוננו נתון להם; משיצאו לחפשי – נתערער האמון, כאילו תנאי לאמון –
המשך המעצר. מה בצע באמון ואיזה טעם יש למעצר אם הראשון תלוי בשני?
אמון דרוש לפעולה חופשית; המעצר – מבחן, אינו מטרה. אכן זוהי התחכמות
יתר, עקמימות מוח ולב, שיש נתפסים לה ביודעים ויש בלא-יודעים.¹⁷

שרת לא נרגע מיחסו של אלתרמן אליו אף לאחר שנים. ערב מינויו לראש
הממשלה, בתחילת 1954, אמר בראיון עיתונאי על נסיבות שחרור המנהיגים ב-1946:
"כאשר ביום שחרורם נתפרסמו דברים שהטילו חשדות [כי הייתה "עיסקה" עם
הבריטים] – היתה זו בשבילו [שרת דיבר על עצמו בגוף שלישי] כאבן שיידו בו ברגע
צאתו משערי לטרון".¹⁸

בסתיו 1952 התעורר בין השניים פולמוס חדש סביב החתימה על הסכם
השילומים בלוקסמבורג, ששר החוץ שרת היה שושבינו הישראלי הראשי. אלתרמן,
שיצא נגד השילומים (אם כי ראה בהם גם פיצוי הכרחי למדינה) התייחס לנושא
פעמיים, ומן הדברים עלתה ביקורת על שרת. תחילה כתב טור מחורז, "אחרי
חתימת ההסכם",¹⁹ ולאחר מכן טור בפרוזה, "תשובה לשר החוץ"²⁰ – בעקבות
מסיבת עיתונאים שבה סיכם שרת את שליחותו לטקס החתימה על הסכם
השילומים, ובדבריו הזכיר במרומז את טורו הראשון של אלתרמן.

שרת לא נשאר חייב וענה לאלתרמן באריכות במאמר שכתב ב"דבר" תחת הכותרת "תשובה למשורר".²¹ הוא הגן על עמדת הממשלה והכנסת שאישרו את קבלת השילומים ולא הסכים עם אלתרמן שבחתימה על ההסכם "יש אור וחושך ומכוות-אש גם יחד".

והיו עוד כמה טורים, שמהם ניתן היה להבין כי אלתרמן אינו שלם, בלשון המעטה, מפעילותו היתרה של שרת בנושא השילומים מגרמניה. בקיץ 1956 התפטר-התפטר שרת מתפקיד שר החוץ בשל אי-הסכמתו של בן-גוריון להמשיך ולעבוד אתו בגלל נטיותיו היוניות, שלא התאימו לממשלתו הניצית. יומנו האישי של שרת חושף עובדה מעניינת, שהייתה אופיינית ככל הנראה לא רק לו: המתנה דרוכה לסוף אותו שבוע, כדי לראות אם נתן אלתרמן יכתוב עליו "טור". מדבריו ביומן עולה, כי אישי-ציבור ראו בכתיבתו של אלתרמן מין לגיטימציה למעשיהם ולמעמדם.

שרת לא הסתיר את דאגתו הן מהאפשרות שהמשורר לא יזכירו והן שכתבתו, אם תבוא, תושפע ממשקעי העבר. ביומנו כתב, ב-22 ביוני 1956: "כל השבוע הייתי דרוך בציפיה לקראת גליון 'דבר' של יום ו' – היעמוד לנתן א. [כך חתם אלתרמן על טוריו ב'דבר'] עוז הרוח לומר את דברו הנוקב והמזוקק על נושא הימים האלה?" ומיד הוסיף: "משום מה נשתבש במשך השנים יחסו האישי של נתן א. [לשרת]... יארכו הדברים מלפרטם, אך ראשיתה של השרשרת נעוצה בשחרורי מלטרון".²² שרת ביטא ביומנו קורת רוח מרובה כשמצא בעיתון, ביום שישי, טור ארוך שנשא את הכותרת "פרישת שרת".²³ חששו כי מפאת קרבתו לבן-גוריון "לא יעז [אלתרמן] פנים כלפי המנהיג" – התבדה. שרת כתב, ללא הצטנעות יתרה, כי הטור "נותן כבוד גם לנושאו וגם למחברו".²⁴ אלתרמן שיבח בטורו הן את הישגיו של שרת כשר החוץ והן את זהירותו היתרה, שעלתה לו בסופו של דבר במשרתו. להלן שני בתים ממנו:

יגד לו דבר תודה על צרופה של השראה עם
דקדוקי פרוטרוט של מלאכת החרש.
על אהבו בְּ נֶא וּם את המבריק והמהקצע
ועל בקשו ב מ ע ש ה את האפד שאין הלה לו,
ועל החלטיות וכח שהיו בו לשאת את חותם ההססן והחלש
בתוך תקופה שלא היה בה שם נדרש לגנאי
יותר משני המְשָׁגִים הללו.

על שבחר להיות כסמל הזהירות לנכח
בעיות שלא חמדו את הזהירים
ועל עמדו עם זאת נמרץ ולא נלאה
בלב כל האבקות ונשיאת על וְפָרְךְ,
ועל כי שמו נקשר בצדק ולעד
בהשגי-היסוד המדיניים המזהירים
שלא ידעה כְּדָגְמָתָם הקדמונית בחזיתות –
חזית החוץ בין ישראל והאֲמוֹת, בה מורשתו כתובה בחרט.

יומנו האישי של שרת יכול להעיד כי היחסים בין השניים השתפרו במידה רבה בעקבות פרסום הטור הנ"ל. בקיץ 1957, זמן קצר לאחר הופעת "עיר היונה", ספר השירה החדש של נתן אלתרמן (לאחר הפסקה בת 13 שנה בהוצאת ספרי שירה), הגיע אלתרמן לדירת שרת בתל-אביב, כדי למסור לו אישית עותק. בהקדשתו כתב: "למשה שרת, למעוף כוחו ועומק חרישו, לאחד השמות המפוארים של תקופת התחייה".²⁵ לאחר יומיים כתב שרת מכתב לאלתרמן ובו הציע לו לכתוב טור בנושא

טעון בימים ההם – שריפת מטעני עולים.²⁶ דומה כי שיגור מכתב מעין זה והעלאת הצעה לכתובת טור מעידים על יחסים קרובים למדי.

אלתרמן על אשכול

לוי אשכול (שקולניק), היה חבר דגניה ב', פעיל מפא"י, ממייסדי חברת המים "מקורות" וגזבר ה"הגנה" – בין שאר תפקידיו. לאחר קום המדינה התרכז בנושאי התיישבות, מים וכספים. הוא כיהן זמן רב יותר מכל אדם אחר, עד ימינו, בתפקיד שר האוצר – 11 שנים רצופות (1952-1963). בין קיץ 1963 לתחילת 1969 מילא את תפקיד ראש הממשלה, ורוב הזמן גם שר הביטחון. אשכול נפטר בעת כהונתו, ב-26 בפברואר 1969.

מבחינתו של אלתרמן היה אשכול, בראשית ימי המדינה, סמל למנהיג ההופך את הפרימידיה היהודית הקלאסית ומחזיר את היהודים אל עבודת האדמה. בשניים מטוריו, שימשו לו ציטטות מדברי אשכול להמחשת המהפכה החברתית-כלכלית העוברת על ישראל הצעירה ועל תושביה. ב"חרושת העברים",²⁷ משלהי 1949 התבסס המשורר על דברי אשכול: "אנו חייבים ליצר אדמה", כפשוטם, ובמילותיו שלו:

ערב-ערב זורחים כוכבים פה מְסִתֵּר.
בְּקֶר-בְּקֶר השמש זורע אורו.
בקצור, השמים אצלנו בסדר...
מעכשו רק נשאר את הארץ לברא.

את הארץ לברא. זה פרט, כידוע.
אך על זו המלאכה לא נוכל לְוַתֵּר.
גם בידי הבורא זה נמשך כשבוע,
ואצלנו אולי
זה דחוף עוד יותר.

בטור "המחרשה הגדולה"²⁸ שפורסם בתחילת 1952 בחר אלתרמן לצטט מדברי לוי אשכול, שר החקלאות באותה עת, בכנסת: "תחת מחרשת המתיישב החדש נמצאים כיום קרוב למיליון דונמים". זהו, ללא ספק, שיר-הלל למתיישב היהודי החדש, קרי העולה החדש ממזרח וממערב שהקים את ביתו בכפר (ולרוב גם בספר).

המשימה אינה קלה, הכישלונות קיימים, ובכל זאת צומח עם חדש, שה"וותיקים", לרבות המשורר עצמו, לא קולטים את התופסעה עד תומה:

פקחים וסלחנים נשקיפה מגבֵּה
אל סְנֹרִים וליל, אך מיהו הסוּמָא?
יש ונדמה כי אנו גוששים בתֵּהוּ,
ושם אל נִכַּח ברק העששית באֵהָל
הנה פוקחות עינים ארץ ואֵמָה.

(הפיזור – במקור).

פעם נוספת שאלתרמן התייחס לאשכול בטור, והפעם תוך איזכור שמו המלא, היה בשלהי 1950, בעת שנערכו הבחירות המוניציפאליות הראשונות במדינת ישראל.

המשורר יצא לכיכר העיר תל-אביב במוצאי הבחירות, ותיאר את האווירה והסיסמאות, תוך שהוא לא מסתיר למי נתונה אהדתו. תנועת הפועלים לדעתו היא הכוח העיקרי, שיש לחזקו.

בבית האחרון של הטור הוא רומז לצורך באיחוד המחנה הפועלי, ומביא את שמותיהם של שלושה פעילים מרכזיים במערכת הבחירות: לוי אשכול ואליעזר פרי ממפא"י, ויצחק שדה ממפ"ם. השילוב של שמותיהם מזכיר את ניחוח הכפר והחקלאות, דווקא בעיר הגדולה:

המַלְת הבחירות תתנדף-תתאדה.
תל-אביב עֵיפָה מְטַחֵן מים בשעט.
היא רוצה יותר פָּר י,
א ש כ ו ל,
שדה - -

ופְרוש המלים היא יודעת!

בשנות השישים שוב לא היה אשכול מקובל במיוחד על אלתרמן. במאבק הגדול והממושך בין בן-גוריון לאשכול בנושאי "הפרשה" הסבוכים עד אין קץ, התייצב אלתרמן בכל כוחו המוסרי והרטורי – לצד בן-גוריון.

לאור זאת מפתיעה למדי התייחסותו לאשכול זמן קצר לאחר פטירתו בראשית 1969. באותם ימים כבר לא אחז המשורר ב"טור השביעי", ואת דיעותיו הביע מדי שבוע ב"מעריב". יום לאחר הלווייתו של אשכול, פרסם אלתרמן מאמר בשם "עם פרידה מראש הממשלה",²⁹ שבו ניסה לסכם את דמותו של ראש הממשלה המנוח, ודומה שהעניק לה את מקומה הראוי לאחר שנות פולמוס ארוכות. המשורר החמיא למדינאי ולבונה, בקבעו: "שנים רבות של נשיאה בעול, של עמל מתמיד ופורה, עשרות בשנים. כל אלו יוצאות אל רקע ראשון. שעות אחרות, שנויות במחלוקת, נעשות שניות במעלה".

מבחינה מדינית ולאומית "לא קורץ [אשכול] מחומר של מבשרים ומחוללי תקופות". ובכל זאת הוא תרם רבות, ב"מעשי פשרה ואיחוי קצוות". אלתרמן לא הסתיר את דעתו ש"הפולמוס הגדול בינו לבין בן-גוריון השאיר צלקת לא רק בחייו שלו, אלא בחברה הישראלית כולה". ולמרות הסכסוכים והפולמוסים, "ילווה העם לבית עולמו את לוי אשכול כלות אחד הראשונים, אחד הנאמנים והמובהקים שבעומסי העול ונושאי הכלים של תקופת התחייה ושל ארץ-ישראל".

מ"חבורה מופלאה" עד ממשלה חובבת כדורגל

רק כמה מטוריו הקדיש אלתרמן לאישים – מיד לאחר פטירתם. דוד רמז זכה לכך ולו הוקדש הטור "אחד הבונים"³⁰. רמז כיהן כשר החינוך והתרבות ונפטר תוך כדי כהונתו באביב 1951.

רמז היה אחד המנהיגים האהודים ביישוב ובמדינת ישראל הצעירה. הוא כיהן כמזכ"ל הסתדרות העובדים לאחר בן-גוריון, יו"ר הוועד הלאומי ושר התחבורה בממשלה הזמנית. לצד פעילותו הפוליטית והציבורית נודע רמז כאיש-ספר וכאחד התורמים לשפה העברית המודרנית. בין חידושיו הרבים: אשרה, בָּזֶק, ותק, כנס, רמזור, דחפור, מובטל ומונית.

אלתרמן ראה ברמז נציג של דור נפילים – אנשי העלייה השנייה:

בשרשם – חקרנים,
מטיבם – יושבי אהל
חובבי מפשטות ומרדפי הלכה.
אבל מה שהוציאה ידם אל הפעל
הוא מיטב המקצוע וכליל המלאכה.

המשורר הכתיר את השר המנוח בארבעה כתרים: החלוץ, הבנאי, הפועל והשר, והביע ספק מסוים אם לאבות המייסדים הללו, שהחלו נעלמים, יקומו ממשיכים ראויים. את המנהיגות הזו כולה הגדיר במילים "חבורה מופלאה".

אבל לא תמיד היו לאלתרמן מילים טובות על המנהיגות. הוא, שלא פעם ייחסו לו שלא בצדק תכונות של "משורר חצר",³¹ ידע במקרים גדולים וקטנים, שבהם נחשפו עוולות ומעשים אוויליים של השלטון, להצליף ללא רחם בשרים, פקידים בכירים ושאר מיוחסים. דומה שדוגמה אחת הנוגעת לרוב שרי ממשלת ישראל של שנת 1956 תוכיח זאת, למרות שמדובר בעניין שולי ממש.

בקיץ של אותה שנה נערך באיצטדיון הלאומי ברמת-גן משחק כדורגל בינלאומי בין נבחרות ישראל וברית המועצות. במשחק קודם, במוסקבה, הובסה נבחרת הכדורגל הישראלית בתוצאה 5:0. כ-50 אלף צופים הצטופפו ביציעים ב-31 ביולי 1956 וראו כיצד השחקנים הישראליים מחזיקים מעמד נגד "הדוב הרוסי", ויורדים מנוצחים בתוצאה 2:1 לאחר משחק הקרבה.

אלתרמן העיד על עצמו שהאזין למשחק בשידור רדיו, התפעל מהשחקנים ומהשדר נחמיה בן-אברהם, ובה במידה ביטא את אי-התפעלותו מהמכובדים שגדשו את יציע הכבוד. בשירו "הרהורי אצטדיון והערת אגב"³² הוא ספר וגילה כי 11 מתוך 16 שרי הממשלה מצאו לנכון להגיע למשחק.

הוא לא שלל את הופעת השרים, אך נראה היה לו שאותם שרים לא מגלים להיטות לבקר במקומות חשובים לא פחות, כדוגמת מושב עולים חדש, שבדיוק באותו יום קלט קבוצת עולים במסגרת המבצע "מהאניה לכפר", אשר לוקחים חלק בתחרות – "עם פחד ושממה ועם בדידות אין קץ – ספורט לאומי בעצומו", כהגדרתו.

המשורר התנחם בכך, בכתבו בעטו השנון, ש"הנוכחות של כמעט מליאת הממשלה/ לא הצליחה לשבש את המחזה" באיצטדיון והעיר במינימום אהדה לשרים כי "אין כליל תפארת ללא פגם כזרת"...

שני מבטים לעברו של צ'רצ'יל

אלתרמן כתב גם על מנהיגים זרים ואף עליהם אך מעט. אם המנהיגים היו שנואים עליו, כדוגמת היטלר ומוסוליני בתקופת מלחמת-העולם השנייה, הוא דש אותם בעקרבים וכתב עליהם בלעג בלתי מוסתר. לעומת זאת, את צ'רצ'יל, מנהיגה של בריטניה בתקופת המלחמה, ומי שהציל את העולם החופשי מאימי הרודנות הנאצית, אהב המשורר אהבה גדולה. אחד משיריו היפים ביותר, "בזרוח הירח",³³ מתאר את הסיטואציה הבאה: בליל הפלישה לנורמנדיה, מבקש צ'רצ'יל להצטרף לפולשים, אך הם אינם מוכנים להיענות לו, באומרם:

לא נקח אותך וינסטון, הביטה וראה נא,
הארמדה
מוֹכֶנֶת
נחה.
על כתפיק הובאה ההיסטוריה עד הנה,
אך הלילה אותך לטייל לא נִקְחָה.

בפעם הבאה שהוא כתב על צ'רצ'יל, שוב גייס אלתרמן את ההיסטוריה, בהדגישו בדרך זו את המקום שקנה המנהיג הבריטי בהיסטוריה העולמית. שיר זה הוא בבחינת נבואה ממש, והדבר קרה אצלו לא מעט פעמים. המדובר בשיר על "מנהגי ההיסטוריה"³⁴, שבו חיווה המשורר את דעתו שעל צ'רצ'יל, אחד המנצחים הגדולים במלחמת-העולם השנייה, לפרוש בשיא:

משַׁחֲרָר העולם מכלאו.
המפלצת עפר לוחכת.
וינסטון עשה את שלו.
וינסטון צריך ללכת.

שכן, צ'רצ'יל כבר לא שייך לעצמו, או לבריטניה. הוא הפך לחלק מההיסטוריה:

הוא ש ל ה. זה דינה החֶשֶׁך.
הוא שלה. ונדמה באמת לי
ש ר ק ה י א מצוה עליו: לך!
היא עצמה ולא בְּוִין או אֶטְלִי.

(הפיזור – במקור)

המעניין בשיר הזה הוא מועד פרסומו – 25 במאי 1945 – שבועיים וחצי לאחר תום המלחמה. צ'רצ'יל, המנצח הגדול, לא שעה לעצתו של אלתרמן, התמודד בבחירות הכלליות באנגליה שנערכו ב-26 ביולי 1945, והובס בצורה מעוררת-חמלה על-ידי מפלגת העבודה הבריטית, שבראשה עמדו קלמנט אטלי וארנסט בוין... ממש כפי שנכתב בשיר.

מה שמוכיח, שלפעמים כדאי להאזין למשוררים ולא תמיד "מיטב השיר – כזבו"...

נוסח מורחב של הרצאה שניתנה בערב-עיון לרגל הופעת הספר **הטור השמיני**, שנערך במרכז צימבליסטה באוניברסיטה תל-אביב ב-21 במאי 2007. השתתפו: פרופ' עוזי שביט, פרופ' זיוה שמיר וד"ר מרדכי נאור. הנחה: פרופ' יוסף גורני.

¹ הוצאת הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, 2006.

² שם, עמ' 228-230.

³ השיר כונס ב**הטור השביעי**, ד, תל-אביב 1986, עמ' 179-180.

⁴ דוד בן-גוריון, **פעמי מדינה** – זכרונות מן העזבון, תל-אביב 1994, עמ' 127.

⁵ **הארץ**, 23 במאי 1947.

⁶ **הבוקר**, 26 במאי 1947.

- ⁷ **משמר**, 23 במאי 1947.
- ⁸ את המכתב כתבה שרה רוזנפלד, ילדה משכונת תל ברוך בתל-אביב. ללא תאריך, כנראה ינואר 1954. המקור: זהבה אוסטפלד (עורכת), **הזקן והעם** – מבחר אגרות אישיות אל דוד בן-גוריון, תל-אביב (ללא שנת דפוס), עמ' 217.
- ⁹ **דבר**, 16 באוקטובר 1953. השיר **כונס בהטור השביעי**, ג, תל-אביב 1972, עמ' 316-313.
- ¹⁰ שם, 11 בדצמבר 1953. השיר **כונס בהטור השביעי**, א, תל-אביב 1972, עמ' 451-450.
- ¹¹ שם, 5 באוקטובר 1956. השיר **כונס בהטור השביעי**, ה, תל-אביב 1995, עמ' 285-283.
- ¹² שם, 29 בספטמבר 1961. השיר **כונס בהטור השביעי**, ב, תל-אביב 1981, עמ' 233-230.
- ¹³ **דבר**, 1 בדצמבר 1944.
- ¹⁴ שם, שם. השיר **כונס בהטור השביעי**, ד, תל-אביב 1986, עמ' 96-95.
- ¹⁵ שם, 20 בדצמבר 1946. **כונס בהטור השביעי**, ג, תל-אביב 1972, עמ' 188-185.
- ¹⁶ שם, 8 בנובמבר 1946. **כונס בהטור השביעי**, ד (מחברות אלתרמן), תל-אביב 1986, עמ' 159-158.
- ¹⁷ **דבר**, 12 בנובמבר 1946. על פרשת המאסר של שרת וחבריו, ראוי: משה שרת, **מאסר עם נייר ועיפרון** – מכתבי צפורה ומשה שרת, 1946, תל-אביב 2000; מרדכי נאור, הפרק "הנהגה במעצר", בספר **מהרצל עד בן-גוריון**, תל-אביב 1996, עמ' 89-115.
- ¹⁸ **דבר השבוע**, גל' 1, 1 בינואר 1954.
- ¹⁹ **דבר**, 12 בספטמבר 1952. **כונס בהטור השביעי**, א, עמ' 232-229.
- ²⁰ שם, 17 בספטמבר 1952. **כונס בהטור השביעי**, ה, תל-אביב 1995, עמ' 107-106.
- ²¹ **דבר**, 3 באוקטובר 1952.
- ²² משה שרת, **יומן אישי**, ה, תל-אביב 1978, עמ' 1479. להלן: יומן אישי.
- ²³ **דבר**, 22 ביוני 1956. **כונס בהטור השביעי**, ב, תל-אביב 1981, עמ' 215-212.
- ²⁴ יומן אישי, עמ' 1480.
- ²⁵ שם, כרך ח', עמ' 2235.
- ²⁶ שם, 3 ביולי 1957, עמ' 2241.
- ²⁷ **דבר**, 14 באוקטובר 1949. **כונס בהטור השביעי**, א, עמ' 411-410.
- ²⁸ שם, 1 בפברואר 1952. **כונס בהטור השביעי**, א, עמ' 471-469.
- ²⁹ **מעריב**, 28 בפברואר 1969. **כונס בהחוט המשולש**, תל-אביב תשל"א, עמ' 402-399.
- ³⁰ **דבר**, 25 במאי 1951. **כונס בהטור השביעי**, א, עמ' 381-379.
- ³¹ על מופרכותה של ראייה זו עמדתי בהרחבה בספרי **הטור השמיני**, פרק 12 – "האומנם משורר חצר", עמ' 298-275.
- ³² **דבר**, 3 באוגוסט 1956. **כונס בהטור השביעי**, ה, תל-אביב 1995, עמ' 279-277.
- ³³ שם, 9 ביוני 1944. **כונס בהטור השביעי**, ג, תל-אביב 1972, עמ' 35-33.
- ³⁴ שם, 25 במאי 1945. **כונס בהטור השביעי**, ד, תל-אביב 1986, עמ' 97-96.